

רפואה, מעיאות והלכה

ולשון חכמים מרפא

כי כל החכמות
הן רקחות וטבחות לתורה
והמה פתחים ושערים לה'
(דרשות חת"ס סופר פר' בשלח, קיב ע"ב)

הרב מרדכי הלפרין

הסכמת הגאון הרב ר' אביגדר נבנצל שליט"א העיר העתיקה, ירושלים

בס"ד ה' פ' ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה

תפלתנו יום יום שהקב"ה יעריב את דברי תורתו בפינו, שנלמד לא רק מתוך כפיית הר כגיגית אלא גם מתוך הנאה מטעמה הערב של התורה, התקיימה אצלי בעייני בספר רפואה מציאות והלכה, מאת הגאון ר' מרדכי הלפרין שליט"א. הרבה למדתי מתוכו. בס"ד ידריך הספר את הלומד והמעייין ברבים משבילי המדע התורני, ויוכל לצאת מתוכו ביד רמ"ה (רפואה, מציאות, הלכה) וביראת שמים ואהבת תורה.

יזכה המחבר שליט"א לשבת לארך ימים בנחת ובשלוה על התורה ועל העבודה, ויפוצו מעינותיו חוצה עד מלאה הארץ דעה.

ביקרא דאורייתא

צעיר הלויים

אביגדר נבנצל

קמ"ט ה' פ' ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה
תפלתנו יום יום שהקב"ה יעריב את דברי תורתו בפינו, שנלמד לא רק מתוך כפיית הר כגיגית אלא גם מתוך הנאה מטעמה הערב של התורה, התקיימה אצלי בעייני בספר רפואה מציאות והלכה, מאת הגאון ר' מרדכי הלפרין שליט"א. הרבה למדתי מתוכו. בס"ד ידריך הספר את הלומד והמעייין ברבים משבילי המדע התורני, ויוכל לצאת מתוכו ביד רמ"ה (רפואה, מציאות, הלכה) וביראת שמים ואהבת תורה.

יזכה המחבר שליט"א לשבת לארך ימים בנחת ובשלוה על התורה ועל העבודה, ויפוצו מעינותיו חוצה עד מלאה הארץ דעה.

ביקרא דאורייתא
צעיר הלויים
אביגדר נבנצל

תוכן הענינים

הסכמת הגאון הרב ר' אביגדר נבנצל שליט"א	ד
תוכן הענינים	ה-ז
הקדמת המחבר	ח-יב

שער ראשון - חיים ומוות

הלכות רפואה ופיקוח נפש - מבוא לסימנים א-ה	6
פיקוח נפש: ספקות, חששות, טעויות ומדדים	7-16
סימן א	
סייג לחכמה	17-28
סימן ב	
סמכות מרא דאתרא בהלכות רפואה ופיקוח נפש	29-34
סימן ג	
הסתר דבר	35-47
סימן ד	
מעוברות ומניקות ביוה"כ - בין היתר כללי להוראה פרטית	49-56
סימן ה	
שלבי הלידה ביד החזקה לרמב"ם - עיונים הלכתיים ומבט רפואי	57-64
סימן ו	
האם שהייה ליד חולה מאושפז דוחה שבת?	65-68
סימן ז	
חזרה בשבת מנסיעת הצלה	69-81
סימן ח	
כניסה לבית ע"ז להצלת חיים	83-85
סימן ט	
פניית חולה מסוכן לרופא אליל	87-111
סימן י	
פינוי חללי מלחמה בשבת	113-135
סימן יא	
מאכלות אסורות במלחמה - פיקו"ב או דברה תורה כנגד יצה"ר?	137-142
סימן יב	
גילויי דעת-תורה בענין מיתת המוח	143-151
סימן יג	

שער שני - ברית קודש

הקדמת קריאת שם יילוד חולה לפני הברית	סימן יד	157-166
מילת התינוק הצהוב - רפואה, הלכה ופסיקת גדולי ישראל	סימן טו	167-169
מציעה ורחיצה בחמין לאחר ברית מילה	סימן טז	171-193
- תעלומה רפואית ופתרונה		
מסורת המציעה - הוריה רפואית שטעמה נשכח ושחוזר	סימן יז	194-214

שער שלישי - פוריות ולידה

219-222	סימן יח	איסתמים גובתא דשכבת זרע
		- פצוע דכא באיברים הפנימיים
223-238	סימן יט	איסור סירוס
		- מקור האיסור והשלכותיו לפעולות כירוגיות נפוצות
239-243	סימן כ	היפרדות שליה - דמם האוסר מן התורה
245-250	סימן כא	דמם מחמת התקן תוך רחמי
251-265	סימן כב	דיאפרגמה - דעת הגרש"ז אויערבאך לפני חזרה ולאחריה
267-277	סימן כג	וגיניזמוס אמיתי - רקע רפואי ובעיית הבדיקה ההלכתית
278-298	סימן כד	תרומת חומר גנטי בטיפולי פוריות
299-309	סימן כה	הזרעה מלאכותית לאחר המוות - איסור והיתר
311-332	סימן כו	דיני יוחסין, ייבום וירשה
		- בנולד מזרע קפוא שהופשר לאחר מות האב
333-346	סימן כז	גמ"ח עם המת וקיום מצוות פו"ר בהזרעה מלאכותית לאחר מיתה
347-356	סימן כח	בן שמונה, טריפה מן הבטן וילוד שמוחו אטום
		- הגדרה הלכתית ואבחנה רפואית

שער רביעי - רקחות וטבחות

361-364	סימן כט	הכרת המציאות בהכלאת צמחים - ההבדל בין הכלאה להרכבה
365-375	סימן ל	פרוייקט גנום האדם - היבטים הלכתיים של מיפוי גנטי
377-382	סימן לא	על הגמול, על בת פלוני לפלוני ועל יצירת הולד
383-404	סימן לב	קביעת אבהות באמצעות מערכת תיאום הרקמות המרכזית (HLA)
405-418	סימן לג	זיהוי חללים וקביעת אבהות באמצעות דנ"א (DNA)
419-424	סימן לד	משמעות המושג 'רחם' בלשון חז"ל ו'אטום ברחם' בלשון הפוסקים
425-441	סימן לה	המיקום המדוייק של "בין השיניים"
		- הכרת האנטומיה הגניטלית כמפתח להבנת חז"ל
443-456	סימן לו	האם יתכן עיוורון צבעים חלקי אצל רואי מראות דמים?

שער חמישי - דע מה שתשיב

459-467	סימן לו	חוקי אבולוציה - ההבדל בין חקר חוקי הבריאה לבין אמונה אתאיסטית נעדרת הוכחה
469-482	סימן לח	מדע ורפואה בתלמוד - שיטות גאונים, ראשונים ואחרונים

שער שישי - נספחים ומפתחות

485-514	סימן לט	רפואה והלכה בישראל - ציוני דרך
515-520	סימן מ	שביבי זכרון
521-523		טבלת מקורות
524-529		מפתח נושאים
530-534		מפתח אישים
535-546		מפתח מקורות

הקדמת המחבר

א. אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה, על ששם חלקי מיושבי בית המדרש לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו בישיבות הקדושות טעלז, פוניביז', מיר ונצח ישראל (רעמיילעס). על שזיכני ללמוד וללמד תלמידים הרבה את 'דבר ה' זו הלכה', ועל שזיכני השתא להוציא לאור את ספרי **רפואה, מציאות והלכה.**

ב. הספר עונה, לענ"ד, על צורך חשוב ולא פשוט בעולמה של תורה. ידועים דברי הזוהר (ח"א, וירא קיז א) "ובשית מאה שנין לשתיאה יתפתחון שערי דחכמתא", דהיינו שבשנת שש מאות שנה לאלף השישי, שנת ת"ר למנינו, יפתחו שערי החכמה, ותתרבה החכמה בעולם. בחכמות העולם – 'המדעים המדוייקים' בלשון ימינו, השינוי ניכר מאד. המדע התפתח במאתים השנה האחרונות פי כמה וכמה מכל מה שהתפתח באלפי השנים שקודם לכן. מדברי מו"ר הג"ר אביגדר נבנצל שליט"א, למדנו כי כוונת הזוהר איננה רק לפתיחת שערי חכמה של חכמות העולם. אלא כוונת הזוהר היא גם ואולי בעיקר, לחכמת התורה, שגם בה נפתחו בתקופה זו שערי חכמה חדשים שלא היו פתוחים בעבר.

לפתיחת שערי חכמת המדעים יש גם השפעה ישירה על הבנת חכמת התורה. פתיחת שערי החכמה מאפשרת לנו היום להבין הרבה מאמרי חז"ל שהיו מופלאים דורות רבים. דוגמא אחת מיני רבות היא המשנה בבכורות (ח, ב) על יוצא דופן והבא אחריו לעניין פדיון בכורות. בזמנו של הרמב"ם ז"ל לא הכירו הרופאים אפשרות רפואית של לידה רגילה אחרי לידה בניתוח קיסרי. משום כך פירש הרמב"ם את המשנה בבכורות באופן דחוק מאד, כפי שכתב בפירוש המשנה. לעומת זאת בדורות האחרונים הכל יודעים, ומעשים בכל יום, שיש נולדים בלידה רגילה אחרי לידת דופן. התקדמות טכנולוגית-רפואית החזירה לנו את הבנת דברי חז"ל כפשוטם. דברים חדים יותר הורה לנו הגר"א כי "כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד". דברי הגר"א אלו ידועים ומפורסמים. הם הובאו לראשונה על ידי אחיינו של בעל השאגת אריה – הרב ברוך שיק משקלוב, במבוא לתרגום העברי לספר יסודות של אוקלידס (האג, תק"מ).

ג. במהלך השנים נוכחתי כי שימוש נכון בידע רפואי ומדעי עשוי גם להשיב רבים מעוון. בהיותי ראש ישיבת הגולן פנו אלי לא אחת תלמידים מתלבטים בשאלות מטרידות נפש אשר מקורם בהבנה מוטעית או שטחית של פרטים בחכמות המדעים. נוכחתי אז כי עצם הבהרת הנתונים המדעיים בשפה ברורה ונעימה, והסברתם הנכונה שאינה סותרת ח"ו את קבלת חז"ל, יכולה להשיב את

האמונה התמימה לתלמידים רבים. השילוב של הסבר המבוסס על ידע מדעי אמיתי יחד עם עיון מעמיק בתורת ה', העלה מאד את יכולתם להבין טוב יותר את דברי חז"ל העומדים כמסמרות נטועים. בספר זה, במיוחד בשער הרביעי, חכמות המדעים משמשות רקחות וטבחות לחכמת תורה, כלשון התשובה המפורסמת לחכמי לונל שמיוחסת לרמב"ם. דברי החת"ם סופר (דרשות פר' בשלח, קיב ע"ב) "כי כל החכמות הן רקחות וטבחות לתורה והמה פתחים ושערים לה", מקבלות כאן משמעות מיוחדת.

ד. ארבעים סימני הספר נכתבו במהלך עשרות שנים. הוטיק שבהם נכתב בגרסתו הראשונה לפני קרוב לארבעים שנה, וסימנים חדשים נכתבו במיוחד לספר שלפנינו. כל הסימנים הוטיקים עברו הרחבה, עידכון והתאמה לאכסניה החדשה. סימני הספר מחולקים לשישה שערים. שער **חיים ומוות**, שער **ברית קודש**, שער **פוריות ולידה**, שער **רקחות וטבחות**, שער **דע מה שתשיב**, ואחרון השערים – שער **הנספחים והמפתחות**.

ה. **השער הראשון – חיים ומוות**, י"ג סימנים בו. סימנים אלו עוסקים בהלכות מעשיות של פיקוח נפש בבית, בבית החולים ובשדה המלחמה. חמשת הסימנים הראשונים מבוססים על דרכו של הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בהלכות רפואה ופיקוח נפש. כתיבת סימנים אלו בגירסתם הראשונה נמשכה כשנה וחצי מפטירתו של מרן, והם כוללים אוסף נבחר של פסקים והנהגות במגוון נושאים הקשורים בחיי אדם, הוראות שקבלתי ממנו במהלך של יותר משלושים וחמש שנים. אוצר מיוחד של פסקי הלכה והנהגות מעשיות. **הסימן הראשון** עוסק בספיקות, חששות, טעויות ומדדים הנוגעים לדיני פיקוח נפש. **הסימן השני** מלמד על דרך השתיקה בה הלך הגרש"ז א במקרים מיוחדים. **הסימן השלישי** עוסק בסמכויות מרא דאתרא בהלכות רפואה ופיקוח נפש. **הסימן הרביעי** מגלה טפח משפת הסתרים של ההלכה אותה לימדנו מרן. **הסימן החמישי** נושאו העיקרי הוא מעוברות ומניקות ביום הכיפורים, ונלמדים בו כמה הבדלים מהותיים בין היתרים כללים לבין הוראה פרטית.

הסימן השישי עוסק בהתאמה הנפלאה בין הידע הרפואי המעודכן לבין פסיקת הרמב"ם בהלכות הקשורות לתהליך הלידה. **הסימן השביעי** דן במצוות שהייה ליד חולה מאושפז, חובה הנובעת מדיני פיקוח נפש, במיוחד לאור היכרות ממושכת עם עבודת הרופאים בבתי החולים. חובה זו אף דוחה את השבת כשהדבר הכרחי לקיומה. **הסימן השמיני** עוסק בשאלות מעשיות של חזרה בשבת מנסיעת הצלה, שאלות שחלק מהתשובות המעשיות שנויות במחלוקת בין גדולי הדור האחרון.

הסימן התשיעי עוסק בסוגיה הנוגעת לאחת משלוש העברות החמורות. שאלה מעשית שנשאלה ע"י רב באוסטרליה, אודות הצלת נפשות הכרוכה בכניסת כוחות הצלה לבית ע"ז. **הסימן העשירי** דן בסוגיית הפנייה של חולה

מסוכן לסיוע מרופא אליל הנטען להיות מציל חיים. מדובר בכמה שאלות מעשיות הנוגעות להלכות עבודה זרה ואיסורי חוקות הגויים.

סימן י"א עוסק הלכה למעשה בהלכות שבת הנוגעות לפינוי חללים במלחמה בשבת ובמועד. מתוארות בו ספקות שהתעוררו והוכרעו בכמה ממלחמות ישראל ביובל האחרון, כפי שנתבררו לעוסקים במלאכת הקודש. **סימן י"ב** דן אף הוא בשאלות מלחמה ופיקו"נ, אך לא בשאלות שבת אלא בסוגיית המאכלות האסורות. נדון בו גדר ההיתר המיוחד למאכלות אסורות שהביא הרמב"ם בפ"ח מהלכות מלכים. **סימן י"ג** החותם את השער החיים והמוות, סוקר את שלש השיטות המרכזיות בהלכה בסוגיית המוות המוחי. הסקירה מתמקדת בשני גילויי דעת תורה בנושא, שהתפרסמו בעיתונות החרדית בחתימתם של מרן הגרש"ז אויערבאך זצ"ל ויבל"א מרן הגר"ש אלישיב. ההבדלים בין שני גילויי הדעת נלמדים בעיון, תוך תיאור עובדתי של התרחשויות התקופה יחד עם ההסתמכות על הסבריו של הגרש"ז אויערבאך זצ"ל.

ו. **השער השני – ברית קודש**, עוסק בסוגיות מעשיות הנוגעות למצוות ברית המילה. **סימן י"ד** דן בהקדמת קריאת שם של יילוד חולה לפני הברית הנדחית לעיתים בשבועות רבים. **סימן ט"ו** מוקדש למילת התינוק הצהוב, על פי כללי ההלכה שקבלתי מרבתי נ"ע, תוך דיון בהנחיות הרפואיות מול כללי ההלכה המחמירים יותר בדיני פיקוח נפש.

סימן ט"ז מעמיד איתן את דברי חז"ל על חובת הרחיצה לפני ואחרי ברית המילה, ע"פ הידע הרפואי של ימינו ולאור דוגמאות של סכנה אמיתית שהתרחשה בכמה מקרים בהם לא נהגו כדקדוק חז"ל. **סימן י"ז** מסביר את ההוריה הרפואית לביצוע המציצה, הוריה שטעמה נשכח, ושוחזר כאן.

ז. **השער השלישי – פוריות ולידה**, עוסק בשאלות הלכתיות מגוונות הקשורות במצוה הראשונה שבתורה, כשרובן קשורות להתפתחויות רפואיות בנות ימינו. **סימן י"ח** עוסק בהבנת המציאות של תיאור חז"ל בעובדא דפומפדיתא, ממנה נלמדים בין היתר דיני פצוע דכא באברים הפנימיים. למסקנות הדיון יש לכאורה משמעות הלכתית להחמיר ולהקל. **סימן י"ט** עוסק בהלכות סירוס והשלכותיו לפעולות כירורגיות נפוצות. מבוארים בו המקורות לאיסור סירוס הגבר, לאיסור סירוס האישה, והשלכותיהן על מגוון מצבים בהם יש הוריה רפואית לכריתת רחם או להרס רירית הרחם. כחלק משאלת הרס רירית הרחם, מתקיים דיון הלכתי רחב בסוגיית 'דבר שאינו מתכוין' במעשה אחד עם שתי תכליות.

סימן כ' כולל שו"ת קצרים על הגדרת הדימום הנובע מהיפרדות שליה, מהפרדות קרומים ומשליית פתח. הכרת המציאות יחד עם דברי חז"ל במשנה ובגמרא מוליכים למסקנה ברורה, כי דם הפרדות שליה אוסר מן התורה ככל דם

נדה וזבה, אלא אם כן מתקיימים התנאים המיוחדים במשנה של דם קושי טהור. לעומת זאת, דם הנובע בוודאות אך ורק מפגיעה בגוף השליה החשוף לפתח הרחם, נחשב כדם מכה על-פי ההלכה. **סימן כ"א** מוקדש אף הוא לדמים הלכתיים, הפעם לדימומים קשורים בהתקן תוך רחמי, מסוגי אמצעי המניעה הנפוצים. בסימן זה מדגש ההבדל המציאותי בין התקן המפריש הורמונים, שהדימומים נובעים מחמתו אסורים תמיד, לבין התקני נחושת בהם דימומים עשויים להגרם על-ידי מכה הנוצרת על-ידי שפשוף זרועות ההתקן בדופנות הרחם המתכווץ. **סימן כ"ב** עוסק באמצעי מניעה אחר – הדיאפרגמה, בעיקר בהכרת המציאות ובדעתו של הגרש"ז איערבאך זצ"ל כפי שבאה לידי ביטוי במכתביו ובהוראותיו המפורשות. **סימן כ"ג** עוסק בשאלה כאובה של וגיניזמוס אמיתי, ובחלק מההלכות המיוחדות הנוגעות לאומללות הלוקים בבעיה.

סימן כ"ד עוסק בתרומת חומר גנטי בטיפולי פוריות, טיפולים שלא פעם תלוי בהם שלום הבית וקיום המשפחה. **סימנים כ"ה – כ"ז** עוסקים בשאלות מיוחדות הנוגעות להזרעה מלאכותית לאחר מיתת האב, הקשורות לבקשת נפטר להשתמש בזרעו אחרי מותו כדי להקים לו שם ושארית. השאלות עוסקות בתחום האיסור וההיתר, המעמד האישי, מצוות גמילות חסדים עם המת וגדרי מצוות פרו רבו. מוצגות גם השפעות של תחום על חברו. חותם את השער **סימן כ"ח** העוסק בהיבטים רפואיים והלכתיים של 'בן שמונה', טריפה מן הבטן וילוד שמוחו אטום.

ח. **השער הרביעי – רקחות וטבחות**, מדגים בבהירות את הסיוע של הרקחות והטבחות להבנת דברי חכמינו ז"ל. **סימן כ"ט** מבהיר את שיטת החזון אי"ש המבדיל בין הכלאת צמחים מותרת להרכבה אסורה, על פי הידע המדעי המקובל. סימנים ל"ג–ל"ד עוסקים בהשלכות הלכתיות של מדע הגנטיקה. **סימן ל"ה** מציג את 'פרוייקט גנום האדם' ומקצת השאלות שהוא מעורר. **סימן ל"א** דן בהבנת דברי חז"ל על הכרזת בת הקול ארבעים יום קודם ליצירת הוולד, ומבהיר מהו מועד יצירת הוולד לפי הגדרת חז"ל. **סימנים ל"ב–ל"ג** עוסקים בפירוט מדעי והלכתי בנושא המורכב של זיהוי חללים, היתר עגונות וקביעת אבהות באמצעות בדיקות של מערכות גנטיות. **סימנים ל"ד–ל"ה** ממלאים צורך עתיק להבנת תיאורי חז"ל של המציאות בסדר נשים על פי ידע בדוק בן ימינו. **סימן ל"ו** עוסק בשאלה רגישה מאד, ודן בהרחבה באפשרות של עיוורון צבעים חלקי אצל רבנים רואי מראות דמים. לאור תקנת הגאונים ופסיקת הראשונים והאחרונים, המסקנה ההלכתית של סימן זה, מהווה בסיס איתן להמשך מסורת הפסיקה המקובלת מדורי דורות.

ט. **השער החמישי – דע מה שתשיב**, נכתב במטרה לגזור את החנית מיד המצר' ולהראות, תוך שימוש בכלי נשקו של המתקיף הנבון, כי דבר אלוקינו יקום לעולם, ודברי חכמינו ז"ל כמסמרות נטועים.

סימן ל"ז מדגים את חוסר ההבנה המדעית של מאמיני מוצא המינים הדרויניסטים, למרות נסיונם הממושך להציג את אמונתם הכפרנית כתורה מדעית מוכחת. רבים וטובים נפלו ועדיין נופלים בבור שכרו מאמיני דרווין, למרות שכל איש מדע אובייקטיבי רואה בעליל את נקודות התורפה המרובות בתיאוריות. היום אנו יודעים שכל יצירתם של אותן השערות נבעה במדה רבה מצורך נפשי עמוק לתת הסבר כפרני לקיום עולמו של הקב"ה. **סימן ל"ח** מציג שיטות גאונים, ראשונים ואחרונים, ביחס לנושאים מדעיים ורפואיים המוזכרים בתלמוד, ומסיים בשיטתו של רמח"ל – בעל המסילת ישרים ושל הגרש"ז אויערבאך בנושא.

י. השער השישי – שער הנספחים והמפתחות. **סימן ל"ט** מסדר בבהירות את ציוני הדרך העיקריים במקצוע החדש יחסית הקרוי 'רפואה והלכה'. **סימן מ'** כולל שביבי זיכרון מרבתי בגולה בישיבת טעלז ומרבתי תקיפי ארעא דישראל. בסקירה קצרה וחלקית של תולדות חיי מתקיימים דברי רבא בנדרים סב, א. מפתחות מפורטים מובאים בסוף השער לתועלת הלומדים והמעיינים.

יא. עמל בן עשרות שנים מושקע בספר שלפנינו. אע"פ כן שגיאות מי יבין, ומנסתרות מי ימלט? אודה בכל לב למוצא טעויות ושגיאות אשר יודיעני ע"מ שאתקנם ואוקיר לו טובה רבה.

שלמי תודה

זכות מיוחדת שמורה לנוות ביתי מיכל שתחי', אשר עמלה רבות כדי לגדל את ילדינו לתורה ומצוות, והשקיעה רבות לאורך השנים כדי לאפשר לאישה ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים.

תהי משכורתה שלימה מאת ה' אלוקי ישראל. שלי ושלכם – שלה!

כ"ג מרחשון תשע"א

מרדכי הלפרין

שער ראשון

חיים ומוות

...החיים והמוות נתתי לפניך
הברכה והקללה
ובחרת בחיים
למען תחיה אתה וזרעך
(דברים ל. יט)

אומר ר"י:
דהיינו טעמא דאין הולכין
בפיקוח נפש אחר הרוב
משום דכתיב "וחי בהם" ולא שימות בהם
שלא יוכל לבוא בשום ענין לידי מיתת ישראל.
(יומא, פה, א, תוד"ה ולפקח הגל)

תני: כל דבר שהוא של סכנה
אין אומרים יעשו דברים בגויים ובקטנים
אלא אפילו בגדולים בישראל.
תני: הזריז משובח
והנשאל מגונה
והשואל הרי זה שופך דמים.
(ירושלמי, יומא פ"ח ה"ד)

שער ראשון - חיים ומוות

- 6
הלכות רפואה ופיקוח נפש - מבוא לסימנים א-ה
- 7-16 סימן א: פיקוח נפש: ספקות, חששות, טעויות ומדדים
- פרק א חיפוש נעדר בשבת
פרק ב הנהגת פיקוח נפש בטעות
פרק ג יולדת ביום הכיפורים - היתר גמור כדי למנוע סכנה בזמן אחר
פרק ד חשש רחוק בפיקוח נפש הנוגע לרבים
פרק ה תיקון ראש הירך בשבת - מדד נוסף לקביעת פיקוח נפש
- 17-28 סימן ב: סייג לחכמה
- פרק א כשם שאסור להתיר את האסור כך אסור לאסור המותר
פרק ב נסיעה בשבת - בעייה אישית של רופא ירושלמי
פרק ג כיבוי נורת להט בשבת - הסתרה (א)
פרק ד הפריה חוץ גופית ("הפריית מבחנה").
פרק ה פונדקאות ובעלות על עובר
פרק ו חולה סופני סובל
- 29-34 סימן ג: סמכות מרא דאתרא בהלכות רפואה ופיקוח נפש
- פרק א שמירת שבת במלחמת ההתשה במקום פיקוח נפש
פרק ב הרופא מ"עץ חיים" והנסיעה בשבת
פרק ג פונדקאות: הלכה, גזירה חדשה או תקנת מרא דאתרא?
נספח מי נחשב מרא דאתרא?
- 35-47 סימן ד: הסתר דבר
- פרק א נסיעת רופא חוץ לתחום שבת: איך לפרסם תשובה אישית?
פרק ב כיבוי נורת להט בשבת - הגילוי הזהיר (ב)
פרק ג הקפאת זרע לחתן
פרק ד דוד שמש בשבת
פרק ה בתי חולים בבני-ברק
נספח גבולות ההסתרה
- 49-56 סימן ה: מעוברות ומניקות ביה"כ - בין היתר כללי להוראה פרטית
- פרק א מניקות ביום הכיפורים
פרק ב מעוברות ביום הכיפורים

57-64 **סימן ו: שלבי הלידה ביד החזקה לרמב"ם - עיונים הלכתיים ומבט רפואי**

פרק א מבוא

פרק ב מחלוקת רמב"ם - רמב"ן

פרק ג הוכחותיו של הרמב"ן

פרק ד ישוב שיטת הרמב"ם ע"פ ה"מגיד משנה"

פרק ה הקשיים בהסברו הרפואי של ה"מגיד משנה"

פרק ו תהליך הלידה - נקודת מבט רפואית

פרק ז הסבר רפואי לשיטת הרמב"ם

פרק ח הלכה ורפואה

65-68 **סימן ז: האם שהייה ליד חולה מאושפז דוחה שבת?**

פרק א מבוא

פרק ב דעת הג"ר זלמן נחמיה גולדברג

פרק ג דעת הג"ר שמואל הלוי ואזנר

פרק ד המצב בפועל בבתי חולים והמסקנה ההלכתית

פרק ה סיכום ופסיקת הגר"י נויברט

69-81 **סימן ח: חזרה בשבת מנסיעת הצלה**

פרק א עם גמר ההצלה בטלים ההיתרים

פרק ב היתרים הקיימים גם בגמר הצלה, המבוארים במשנה ובגמרא

פרק ג חידוש הרמב"ם "כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא" והתמיהות עליו

פרק ד מקור נימוקו של הרמב"ם במשנת ראש השנה

פרק ה הבחנה בין גדר תקנת ר"ג הזקן לבין גדר היתר "שלא להכשילן"

פרק ו ישוב התמיהות על הרמב"ם

פרק ז האם סיבת "שלא להכשילן לע"ל" מתירה איסורי תורה?

פרק ח דעת הגרש"ז אוערבאך זצ"ל

פרק ט מסקנות

82 **השלמה לסימן ז: חילול שבת לצורך שהיה עם חולה מסוכן - דעת הגר"א נבנצל**

83-85 **סימן ט: כניסה לבית ע"ז להצלת חיים**

פרק א מקור איסור הכניסה לבית עבודה זרה

פרק ב ספיקו של הרשב"א מול זדאו של הרא"ש

פרק ג בימינו מותר לעבור על איסורי תורה להצלת נכרי

הבעייה

- פרק א שאלת הרב מנחם מענדל גלוקובסקי
 פרק ב חששות הנובעות מקבצים המיח"צנים את רופא האליל
 פרק ג תוכנית תיעודית והערת אזהרה

תשובה

- פרק א הצלחות של רופאי אליל - אמת, שקר או אפקט פלצבו
 1. סימני הונאה ותרמית
 2. דחיית איסורים לצורך ריפוי באפקט פלצבו
 3. מתי אסר הרמב"ם דחיית איסור להצלה ע"י רפואה סגולית?

- פרק ב כישוף ואוב - מציאות אמיתית או כזב ותרמית
 1. השאלה הבסיסית
 2. שיטות הגאונים, האבן עזרא, הרמב"ם, המאירי, השו"ע
 3. דרך ביניים - רה"ג לגבי כישוף ור' אברהם בן הרמב"ם
 4. הרמב"ן, החינוך, אבא מרי מלוניל, ר"י אבן שועיב, הריב"ש
 5. התקפה חריפה על הרמב"ם בביאור הגר"א

- פרק ג האם יש בפעילות רופא האליל איסור כישוף או אוב?
 1. הנתונים הבסיסיים מצביעים על בעיית כישוף
 2. מהי העלאה באוב?
 3. העדר דרישת המתרפא להעלאה באוב
 4. האם בימינו קיימים מעשי כישוף ואוב אמיתיים?
 5. לדעת הרמב"ם - יש לחשוש לכשפי תרמית גם בימינו

- פרק ד האם קיים איסור בפניה למכשף?
 1. הבדל הלכתי בין פנייה למכשף לפנייה לבעל אוב
 2. האם מעשה הכישוף מהווה עבודה זרה?
 3. הכישוף הנדון בהלכה איננו מהווה עבודה זרה
 4. שיטת תרומת הדשן
 5. הסתייגות הבית יוסף בשם הזוהר, והכרעת המהרש"ל

- פרק ה כישוף ואוב במקום פיקוח נפש
 1. דעת הסוברים שכישוף הוא אביזרייהו דע"ז
 2. דעת הסוברים שכישוף איננו אביזרייהו דע"ז
 3. להלכה: איסור "חובר חבר" נדחה מפני הסכנה
 4. חשש עבודה-זרה ומסקנה הלכתית

פרק ו היש חשש עבודה זרה בפעולת ה"ריפוי"?

פרק ז המסקנה ההלכתית

פרק ח סוף דבר

113-135 סימן יא: פינוי חללי מלחמה בשבת

מבוא

- פרק א רקע הלכתי בסיסי
פרק ב מלחמת ההתשה בתעלת סואץ תשכ"ט-תש"ל.
פרק ג מלחמת יום הכיפורים - רקע עובדתי
פרק ד מלחמת יום הכיפורים - סיכום הלכתי
פרק ה מלחמת שלום הגליל - רקע עובדתי
פרק ו מלחמת שלום הגליל - דיון הלכתי
מבוא לפרק ז - פינוי חללים בזמן הפסקת אש יציבה
נספח מכתב הגר"מ בן מאיר על פסיקת הגרש"ז אויערבאך

137-142 סימן יב: מאכלות אסורות במלחמה - פיקו"נ או דברה תורה כנגד יצה"ר?

- פרק א פיקוח נפש או היתר מיוחד?
פרק ב הכס"מ מול הנצי"ב וסיעתו
פרק ג הקשיים בשיטת הנצי"ב וסיעתו
פרק ד גדר ההיתר כגדר היתר יפת תואר

143-151 סימן יג: גילויי דעת-תורה בענין מיתת המוח

מבוא

- פרק א שני גילויי-דעת בענין מיתת המוח
פרק ב שלש שיטות
פרק ג ניסוי הכבשה
פרק ד חזרתו השניה של הגרש"ז א
פרק ה גילוי-דעת הלכתי אחרון

מבוא לסימנים א-ה

מעל שלושים וחמש שנים זכיתי לשאול "דבר ה' זו הלכה" מאת מרן הגאון ר' שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל בביתו, בבית הכנסת הגר"א, ולעיתים תוך כדי הליכה רגלית עמו ברחובות שערי חסד בירושלים.

מתחילה הביאני אבי מורי הכ"מ אל הגרשז"א, אחר כך נהג לשלוח אותי לבדי לשאול שאלות חכם, ומאוחר יותר המשכתי, בעת מבוכה או חילוקי דעות, לשאול את הרב זצ"ל אשר קרבני באהבה כדרכו. היה צורך ללמוד את תשובותיו, להבין. השתדלתי. אך דומני שהבנתי רק את שרצה הוא שאבין.

עם פטירתו איבד הדור פוסק אדיר, ואני איבדתי רב ומורה שאין לו תמורה.

מתוך שנים של פסיקה, הסברים ושיחות חולין של ת"ח, ניתן לשרטט קווים אחדים לדרכו של הג"ר שלמה זלמן אויערבאך בהלכות תפואה ופיקוח נפש, כפי שזכיתי להבינם.

חמשת הסימנים הבאים עובדו מתוך שיעור הלכה שניתן בשבת הראשונה לאחר הסתלקותו של מרן זצ"ל בבית הכנסת אבן חן בבנגוק בירת תאילנד. הדברים נשנו בישיבת שעלבים בירושלים ראשון של פסח תשנ"ה, ונשלשו בישיבת עטרת כהנים בראשון של חוה"מ פסח תשנ"ה.

סימנים א-ה שלהלן, היו לנגד עיניו של מו"ר הרב אביגדר נבנצל שליט"א, והתפרסמו בהסכמתו כמאמר מיוחד באסיא נז-נח בשנת תשנ"ז.

סימן א

- פיקוח נפש

ספיקות, חששות, טעויות ומדדים

ראשי פרקים:

- פרק א - חיפוש נעדר בשבת
- פרק ב - הנהגת פיקוח נפש בטעות
- פרק ג - יולדת ביום הכיפורים - היתר גמור כדי למנוע סכנה בזמן אחר
- פרק ד - חשש רחוק בפיקוח נפש הנוגע לרבים
- פרק ה - תיקון ראש הירך בשבת - מדדים לקביעת פיקוח נפש

פרק א. חיפוש נעדר בשבת

לפני כחצי יובל, בערב שבת אחר הצהריים, נקראתי בדחיפות לטלפון. מן הצד השני של הקו שמעתי הורים מודאגים. בנם, תלמיד ישיבת חברון, היה אמור להגיע זה מכבר לבית הוריו עם חבר אורח לשבת. השעה כבר מאוחרת, כשעה לפני השקיעה, והילד איננו. מגורי בגבעת מרדכי סמוך לישיבה, איפשרו לי להגיע לחדרו של התלמיד תוך דקות. שיחה קצרה עם חבריו לחדר רק הגדילה את התעלומה. הבחור נעדר מחדרו ומלימודיו מזה שלושה ימים, שקית התפילין שלו נשארה מיותרת בחדר, ולאיש מחבריו לא היה מושג לאן הוא נעלם. מועד כניסת השבת הלך והתקרב. בכל זאת ניתן היה לבצע שני בירורים נוספים לפני שקיעת החמה. באותו שבוע התקיימו הפגנות בצפון העיר, והמשטרה ביצעה מעצרים נרחבים בין המפגינים. פניתי למטה המשטרה במגרש הרוסים בירושלים, שם נמסר לי ששמו של הנעדר איננו כלול לא ברשימת העצורים ולא ברשימת נפגעי תאונות דרכים של הימים האחרונים. סמוך לשקיעה הודעתי להורי הנעדר על תוצאות הבירורים. כשעה אחר כך, עם גמר תפילות ליל השבת שאלתי את הגר"ש אלישיב שליט"א איך להתייחס למצב הזה. האם המצב מוגדר כפיקוח נפש? האם מותר לי, או האם אני אף מחוייב להתחיל בחיפושים ובניסיונות לאתר את הבחור תוך כדי פעולות הכרוכות בחילול שבת?

הגר"ש אלישיב חשב קימעא וענה בהחלטיות: "מי יימר שהבחור באמת נמצא בסכנה, ומי יימר שחילול השבת שלך יוכל לעזור, לכן אין לחלל את השבת"¹. בשבת בבוקר צעדתי ממאה שערים לגבעת מרדכי כדי להעביר שיעור

1. כעין זה - "מחמת שתי אפשרויות רחוקות אלו אין להתיר חילול שבת" - הביא הרב אברהם יצחק נריה זצ"ל בשם יבד"א הגר"ש אלישיב, במאמרו: פיקוח נפש בשבת בצבא, תחומין ג

שבועי בבית הכנסת. בדרכי עברתי דרך שערי חסד, וכיוונתי את השעה למועד סיום תפילתו של הגרש"ז אויערבאך בבית הכנסת הגר"א. ליוויתי את הרב לביתו, סיפרתי לו בפרוטרוט את הסיפור כולו², כולל תשובתו של הרב אלישיב. הוספתי שאינני מרגיש בנוח עם התשובה, במיוחד לאור כללי פיקו"נ שזכיתי ללמוד במהלך השנים מפי הגרש"ז א עצמו. לאחר מחשבה³ הורה לי הגרש"ז א להתייחס למצב כפיקוח נפש, לנסוע מייד ולהתחיל בכל הפעולות הנדרשות לנסות לאתר את הבחור כאילו יום חול היום⁴. על השאלה האם מותר להמתין עוד כשעתיים עד גמר השיעור שממתינים לו משתתפים רבים, ענה בשלילה מוחלטת. מדובר בפיקוח נפש, ואסור בשום פנים לדחות את התחלת החיפוש.

בהתאם להוראתו נסעתי, עם גיסי (מנהל רוחני בישיבה גבוהה) והחלנו בחיפוש. התקשרתי למשטרה, קבלתי את כל הפרטים הנוגעים להפעלת המערכת המשטרתית לאיתור נעדרים, ונסענו למטה המשטרה במגרש הרוסים. דרגה צבאית בכירה סייעה לי לקבל יחס מיוחד ללא בירוקרטיה מיותרת.

(תשמ"ב), עמ' 11-23, פרק ה, עמ' 23, תשובה למקרה ג [בניגוד לדעתו של הגר"י קלופט (זצ"ל)]. וראה עוד מה שהובא בשם הגר"י קלופט בתחומין ד (תשמ"ג), עמ' 252, ג"כ שלא כדעת הגר"י א בתחומין ג' שם, לגבי ההתייחסות ההלכתית להוראות הבטיחות בצה"ל.

2. אף ש"הנשאל לחכם ואסר, לא ישאל חכם ויתיר" (ע"ז, ז, א) צ"ל:
א. לדעת התוס' (נדה, כ, ב, ד"ה אגמריה) "קפידא לא היא אשואל אלא אחכם, אבל השואל ישאל כל מה שירצה, דמתוך כך ידקדקו בדבר ופעמים שהראשון טועה ויצא הדבר לאורה". וכן הביא הדרכי משה י"ד, ס"ס רמה, בשם המרדכי (ע"ז ס' תשצו).
ב. גם לדעת החולקים (ע"ז, ז, א, תוד"ה הנשאל; ותולדות אדם וחווה נ"ב ח"ה [כא ע"ד]), אינו אסור לשאול אלא "אם לא יודיע לו כבר שאלתי לפלוני ואסר לי. אבל אם אומר לו כבר שאלתי לפלוני - מותר". וכן פסק הרמ"א בהגה על ש"ע י"ד ס' רמב סע' לא.
ג. "במקום פיקוח נפש אין חולקין כבוד" (מטה אפרים, א"ח, תריח, טז, הובא נשמת אברהם ח"א [א"ח] שכה, ט); הגרש"ז א במאמרו: בירורים וספקות בענין פיקוח נפש דוחה שבת, מוריה, ג-ד (תשל"א), י-לו, לפני אות א; תורה שבעל פה יד (מוסד הרב קוק, תשל"ב) יז-מה; מנחת שלמה, ס' ז, עמ' לח.

וע"ע במחלוקת הראשונים אם האיסור לחכם להתיר מה שחברו אסר נובע מדין כבוד ת"ח (רש"י נדה כ, ב, ד"ה מעיקרא) או מדין שויה אנפשיה חתיכא דאיסורא (ראב"ד בפירוש מסכת ע"ז שלו, הובא בר"ן על הרי"ף ריש ע"ז [א, ב, ד"ה הנשאל], בחי' הרשב"א, חולין מד, ב, ד"ה הווא, ובמאירי ע"ז ז). ברור ששני הטעמים נדחים מפני ספק פיקוח נפש.

3. תוך כדי דיבור הוא שאל: "האם הבחור הנעדר הוא נורמלי?" ולפני שהספקתי לענות הוא ביטל את השאלה באומרו "ואני כן נורמלי? לא! זו לא שאלה!" ומיד הורה להתחיל בחיפוש ולחלל את השבת. הדברים נחרטו באופן חד בזכרוני, מאז חזרתי עליהם ועל הלקח הנלמד מהם כבר עשרות פעמים, והם מדויקים לחלוטין.

4. במאמר מוסגר הוסיף הגרש"ז א שאילו הרב אלישיב היה מכיר אותי כמו שהוא (הגרש"ז א) מכיר, היה בודאי עונה אותה תשובה (של הגרש"ז א).

אמנם ממחלוקתו של הגר"ש אלישיב עם הגר"י קלופט שצויינה בהערה 1, לכאורה משמע שלפנינו שתי שיטות הלכתיות שונות בכללי ההגדרה ההלכתית של פיקוח נפש, וכבר היו דברים מעולם. וא"כ כלל נקוט בידנו שגם ספק פיקוח נפש דוחה את השבת לא רק אם הספק על עצם קיום מצב הסכנה אלא גם אם הספק הוא על סיכויי ההצלה (יומא, פד, ב). וכבר למדנו שכאשר המצב העובדתי נתון, והספק נוגע לשאלה ההלכתית אם מצב מסוים מוגדר כפיקוח נפש, גם אז ע"פ כללי ההלכה יש להתייחס למצב כזה כמצב פיקוח נפש גמור (שבת קכט, א, בגמ', וע"ע שרידי אש ח"ב ס' קכ, מה שהביא בשם רבנו ירוחם).

אולם לפני הפעלת המערכת הארצית של איתור נעדרים בקשתי לוודא שוב ובאופן אישי, שהבחור הנעדר איננו בין העצורים במגרש הרוסים. הבקשה נענתה ברצון. יחד עם הקצין האחראי נגשנו לבית המעצר, ותעודות הזיהוי של כל העצורים הוצגו בפני אחת אחרי השניה. לפתע אורו עיני. תמונתו של הבחור הנעדר הופיעה על אחת התעודות.

בבדיקה נוספת התברר שאכן מדובר בנעדר. בירור קצר העלה שהנ"ל נעצר בידי המשטרה כשנקלע באקראי לאזור ההפגנות בצפון ירושלים והובא למגרש הרוסים⁵. מובן שסיימנו כאן את החיפושים. הודינו לקצין המשטרה, המכונית נשארה במקומה, וצעדנו לבשר להורים המודאגים על המציאה.

פרק ב. הנהגת פיקוח נפש בטעות

גיסי, הגה"צ הר"ר אלחנן פרבשטיין שליט"א, המשיך בדרכו דרך שכונת שערי חסד ודיווח לגרש"ז אויערבאך על מציאת הנעדר. הרב אויערבאך חשש, כנראה, שמא אצטער על חילול השבת לאחר שהתברר כי באמת לא נשקפה סכנת חיים לנעדר. משום כך בקש הגרש"ז מגיסי להעביר אלי מסר דחוף: למרות הסוף הטוב, כל הפעולות שבוצעו במהלך הבוקר נעשו כדין, והן מוגדרות כמצוה של פיקוח נפש, מאחר ולפי הנתונים שהיו אז המצב אכן הוגדר ככזה. לכן, בקש הגרש"ז להורות, יש לנהוג באותו אופן גם בעתיד, ולא להסס לחלל את השבת במקום ספק פיקוח נפש.

עוד חזר והדגיש, שגם אם בדיעבד יתברר שהגדרת המצב כפיקוח נפש הינה טעות, הפעילות איננה הופכת להיות עבירה למפרע, אלא נשארת מצוה גמורה, "ויש לו שכר טוב מאת ה' ית' עבור מחשבתו הטובה"⁶ מאחר והיא בוצעה בהתאם לנתונים שהיו בידי בזמן ביצועה.

עקרון חשוב זה בהלכות פיקוח נפש בא לידי ביטוי גם בסוגיא אחרת המובאת בנשמת אברהם⁷. השאלה הנדונה שם היא מעשית: "חולה שיש בו סכנה שצלצלו עבורו לרופא שלו שיבוא... ויצטרך לנסוע בשבת במכוניתו, ובינתיים יצא החולה מכלל סכנה... או שנפטר". האם מותר לצלצל לרופא (איסורא זוטא) כדי לבטל את ההזמנה ולמנוע נסיעה מיותרת בשבת (איסורא רבה)?

5. באותם ימים הפרטים האישיים שבתעודות הזרות הודפסו במדפסת סיכות והאותיות היו מורכבות מנקודות. נקודה מחוקה בשם משפחתו של העציר בתעודת הזיהוי, שינתה את האות הראשונה של שם משפחתו, וגרמה לתשובה השלילית של המשטרה לפני כניסת השבת.

6. ש"ע או"ח, שכת, טו; מ"ב ס"ק מב שם; שש"כ כרך א (תשל"ט) פ"ב סע' ז, וכהע' יט שם בשם הגרש"ז א.

7. נשמת אברהם, כרך א (אורח חיים), ס' שלח, סוף ס"ק א. וכן כתב הרב יצחק זילברשטיין בשם חותנו הגר"ש אלישיב, בספר תורת היולדת, פרק כא, והרחיב בהערות א-ב, עמ' קמז-קמט שם (מהדורה שניה, תשמ"ז). ועיין שם בדעת הגר"ח"פ שיינברג שחולק.

התשובה שלילית: אסור לצלצל⁸. טעם האיסור מובא שם בשם הגרשז"א: מכיון שאותו רופא יחלל את השבת בהיתר וכוונתו להצלת נפש, יקבל שכרו מן השמים⁹, לכן אסור לעבור שום עבירה כי הרופא איננו עומד לעשות שום איסור.

גם כאן בא לידי ביטוי אותו העיקרון. אם בשעת מעשה, המבצע חושב שמדובר בפיקוח נפש, הוא אינו עובר שום איסור גם אם יתברר אח"כ שטעות בידו, ויקבל שכרו מן השמים.

דוגמא נוספת לעיקרון עוסקת בדיני צבא. מפקד גדוד החליט בליל שבת להזיז את יחידתו מגבעה אחת לגבעה שניה כדי לתרגל את חייליו. לחיילים, שחלקם שומרי מצוות, הוא נימק את התזוזה בשיקולים מבצעיים בהגדירו את המצב כפיקוח נפש. הזזת היחידה משמעותה ביצוע של אלפי פעולות של אבות מלאכה ותולדותיהן, ביניהם מבעיר, בונה וסותר.

לאחד החיילים שלא היה אמור להשתתף בתזוזה נודע שהמפקד הטעה את חייליו, ובאמת אין שום צורך מבצעי בתזוזה ואין כאן שום סרך פיקוח נפש. בידו להרים טלפון למפקדת החטיבה, לדווח על כוונת המג"ד לחלל את השבת ללא הצדקה מבצעית, ועל ידי כך למנוע את חילול השבת ההמוני של חיילי הגדוד. האם מותר לו לעבור איסורא זוטא¹⁰ כדי למנוע את האיסורים החמורים של חיילי היחידה? תשובת הגרשז"א לשאלה זו היתה חד משמעית: אין להתקשר בשבת. הסיבה לכך היא שהמתקשר עובר על איסור, אומנם איסור קל, אך החיילים שהוטעו על ידי מפקדם אינם עוברים שום איסור. שכן לפי המידע שבידם מדובר בפיקוח נפש, ויש להם על כך שכר טוב מן השמים עבור מחשבתם הטובה¹¹.

פרק ג. יולדת ביום הכיפורים - היתר גמור כדי למנוע סכנה בזמן אחר

בתקופת מלחמת ההתשה לפני כארבעים שנה עליתי לבית הגרשז"א לשאול שאלה הלכתית בדיני פיקוח נפש. במהלך הדברים הדגים הגרשז"א את דרכם של חז"ל בהלכות פיקוח נפש למנוע סכנה רחוקה, מדיני יולדת תוך שלשה ימים מהלידה ביום צום הכיפורים. שהרי יולדת תוך ג' אפילו אם לא אמרה שהיא זקוקה לאכול, בכל זאת מאכילים אותה כדרכה ביום הכיפורים ללא צמצום

8. הסבר זה מעורר את השאלה: אם הרופא עלול לחזור אחר כך באיסור לביתו, אם כן יתכן ויש מקום לביצוע "איסורא זוטא" על ידי צלצול טלפוני וביטול הזמנת הרופא כדי למנוע ממנו לעבור אחר-כך "איסורא רבה" בשובו לביתו. יתר על כן, אם הרופא איננו שומר שבת בעצמו, אזי גם ההליכה לבית החולה איננה מוגדרת כמצווה גמורה לדעת הגרשז"א המובאת בנשמת אברהם (סי' רמ"ח סוף ס"ק א', וסי' שכ"ח סוף ס"ק ל"א). ושאלה זו טעונה עדיין הכרעה.

9. ראה שו"ע אר"ח, שכח, טו.

10. ראה עירובין לב, ב, "רבי סבר ניהא ליה לחבר דליעבד איסורא קלילא ולא ליעבד עם הארץ איסורא רבה"; שבת ד, א, תוד"ה וכי אומרים; מאירי שם, בית הבחירה ד"ה וחכמי לונגל תירצו.

11. הרב יצחק קופמן בשם הגרשז"א אויערבאך, הצבא כהלכה (הוצאת קול מבשר, ירושלים תשנ"ב), פרק לב, סעיפים א, ז. לפני כחצי יובל ראיתי תשובה דומה גם בשם הגר"ש אלישיב, אולם בעת כתיבת הדברים יגעתי ולא מצאתים.

בשיעורין¹². הדברים אמורים גם אם לדעת הרופאים אין סכנה בתענית. והסיבה לכך היא שמאחר ותוך ג' ימים מהלידה עלולים להיות מצבים בהם היולדת עלולה להסתכן ולמות כתוצאה מן התענית, לכן משום חומרת פיקוח נפש לא חילקו חכמים ובכל ענין הפקיעו מהיולדת את חובת הצום בתוך ג' ימים¹³. והוא הוסיף שעדיף שאלף נשים יאכלו ביום הכיפורים לחינם כדי שאישה אחת, במקום נידח בעולם, לא תסתכן ותמות. משום כך, כדי למנוע סכנה בפעם אחרת או במקום אחר, התירו חכמים את האכילה בהיתר גמור ללא התחשבות בדברי הרופא שמרשה לצום. הדברים נאמרו אז למרות ההנחה שכיום יולדת איננה נמצאת במצב של חולה שיש בו סכנה לאור התמותה הנמוכה בלידה בבתי החולים בארץ, ואע"פ כן דברי חז"ל לא זזים ממקומם.

ראוי לציין כי על פי המידע הרפואי המעודכן, לידה היא תהליך שיש בו סכנת חיים גם היום¹⁴, אלא שטיפול נכון עשוי להקטין את התמותה האימהית במידה ניכרת¹⁵. לאור המידע הרפואי המעודכן ברור לכל שדברי חז"ל עומדים במלוא תוקפם.

פרק ד. חשש רחוק בפיקוח נפש הנוגע לרבים

בשנת תשנ"ב התעוררה שאלה לגבי נתוח שלאחר המוות. מצבו של תינוק ירושלמי החל להדרדר זמן קצר אחרי שקבל חיסון נגד דלקת כבד נגיפית, והוא נפטר תוך שעות ספורות מקבלת החיסון. משרד הבריאות ביקש לבצע נתיחה שלאחר המוות כדי לברר את סיבת המוות הפתאומי, וכדי לדעת אם יש קשר בין מתן החיסון למוות התינוק.

12. ש"ע אר"ח, תריז, ד, ע"פ הרא"ש הרמב"ן וש"פ שלמדו דיני יוה"כ מדיני שבת (שבת קכט, א, "בין אמרה צריכה אני ובין לא אמרה צריכה אני מחללין עליה את השבת"). וראה מ"א, שם; א"ר שם; מ"ב שם; ערוך השולחן, של, ה; ש"ע הרב, תריג, ד; תריח, יג.

13. כע"ז כתב הגרש"א במאמרו: בירורים וספקות בענין פיקוח נפש דוחה שבת מוריה, ג, גד (תשל"א), י-לו, סוף אות א, ד"ה "וכע"ז מבואר בגמרא" עמ' יח-יט; תורה שבעל פה יד (מוסד הרב קוק, תשל"ב) יז-מה, עמ' כו; מנחת שלמה, ס' ז, עמ' מד.

14. בשנת 1989 פורסמה הערכה של תמותת האימהות באזורים שונים של העולם. באופן כללי, התמותה האימהית בארצות המפותחות היא בממוצע 30 ל-100,000, באמריקה הלטינית 270 ל-100,000, ביבשת אסיה 420 ל-100,000 ובאפריקה 640 ל-100,000 (6.4 לאלף לידות). מקור בספרות הרפואית :

Harrison K.A., Tropical obstetrics & gynecology - Maternal mortality, *Trans-R-Soc-Trop-Med-Hyp*, 83(4): 449-453 (1989).

מאמרים רפואיים אחרים שנתפרסמו ב-20 השנים האחרונות מציינים תמותה אימהית עולמית כוללת של יותר מחצי מליון נשים המתות כל שנה מסיבוכי לידה, כאשר יש מקומות רבים בהם התמותה האימהית מגיעה ליותר מאחוז אחד למאה. לדוגמה :

Int-J-Gynaecol-Obstet 27(3): 365-370 (1988); *Ann-Soc-Belg-Med-Trop* 73(4):279-285 (1993).

15. התמותה האימהית הנמוכה בישראל עד כדי פחות מ-10 ל-100,000 לידות, קשורה בטיפול רפואי נאות כדוגמת הכנסת אינפוזיה, מתן דם או אנטיבייטיקה כשיש בכך צורך, ניתוחים קיסריים, זירוז לידה במצבים שונים וכדומה.

כשנשאלתי לחוות דעתי עניתי שיתכן ויש כאן הצדקה הלכתית לביצוע הנתיחה, שכן אם יתברר שיש קשר בין החיסון לבין מות התינוק עשויות להיות לכך השלכות מיידיות על מניעת סכנה מתינוקות נוספים ועל מדיניות החיסון של משרד הבריאות. אמנם הסיכוי שאכן החיסון גרם למוות הינו קטן מאד כי מליוני ילדים כבר קבלו חיסון דומה בחו"ל, וגם בארץ קבלו את החיסון אלפי תינוקות ללא תופעות לוואי משמעותיות. אע"פ כן, מדובר בחשש פיקוח נפש של רבים. בפיקוח נפש אין הולכים אחר הרוב¹⁶, ולגבי פיקוח נפש של רבים חוששים גם למצבים נדירים יותר¹⁷. תמיד קיימת האפשרות כי פס יצור מסויים נפגע בזיהום או בליקוי אחר שגרם, אולי, למות התינוק¹⁸.

סוכם לשאול את הגר"ש אלישיב שליט"א. במהלך הצגת הדברים, החל הרב אלישיב להדגיש את האפשרויות הרחוקות והסיכויים הקטנים של התועלת בניתוח ["מי יימר, ... ומי יימר..."]. בקשתי את רשותו של הגר"ש אלישיב וחזרתי לפניו על דברי הגרש"א בענין הבחור הנעדר כפי שתואר לעיל בפרקים א-ב. הגר"ש אלישיב חיך ופסק... לגשת ולשאול את הגרש"א אויערבאך.

קיימנו את דבריו ופנינו לביתו של הגרש"א אויערבאך. לאחר שמיעת כל הנתונים שהיו בידינו פסק הגרש"א באופן חד משמעי שצריך לנתח את גופת התינוק משום החששות הקיימים, למרות שהיה ברור לו היטב, כפי שהוא בעצמו גם הדגיש, שמדובר בחשש רחוק. כשעה אחר-כך נודע לנו כי החשש במקרה הזה הוא עוד יותר קטן ממה שחשבנו בעת הצגת השאלה לגרש"א. חזרנו איפוא בערב

16. יומא פד, ב. אמנם כשהמיעוט קטן ביותר, נחשב זניח בעיני בני אדם, המצב לא מוגדר כפיקוח נפש לדחות איסורים. ראה: א. שו"ת מהר"ץ חיות סי' נב. ב. החיד"א בשו"ת חיים שאל, חלק ב סימן כה. ג. משכ" ראש ישיבת חברון הגרמ"מ פרשטיין שליט"א במאמרו: גדרי "ספק פיקוח נפש" – חילול שבת לצרכי חולה מסוכן, ספר רפואה והלכה – הלכה למעשה (ירושלים תשס"ו) עמ' 17-3. וראה להלן סימן לב הערות 22-24.

17. לדעת רב האי גאון שבת מב, א, הובא בר"ח וברשב"א שם לגבי גחלת של מתכת ברשות הרבים וצידת נחש, שלגבי היחיד החשש הוא לנזק ולא לסכנת חיים אך כשמדובר ברבים המצב הופך לחשש פיקוח נפש המתיר איסורי תורה. (ע"ש בר"ח שהיתר כיבוי גחלת של מתכת הוא גם לדעת ר' יהודה האוסר מן התורה מלאכה שאצל"ג ומשמע שלדעת ר' יהודה גם כיבוי גחלת של מתכת אסור מן התורה ושלא כרש"י שם), וראה עוד מה שכתב הבית יוסף, טור י"ד קעח לענין לאו דלא תלכו בחוקות הגוי, אשר הותר למקורבים למלכות לעבור על איסור תורה (לחד תירוץ) משום הצלה שיכולה לבוא על ידם אם תיגזר בעתיד גזירה על ישראל.

18. בתחילת תקופת ההתפשטות של נגיף האיידס, נדבקו וחלו באיידס מטופלים רבים מקבלת מוצרי דם, שהיו אמורים להיות בטוחים לפני עידן האיידס. מספר מדינות, ביניהן צרפת ופן, התממהו יתר על המידה בשינוי המדיניות הרפואית, וכתוצאה מכך נפגעו עוד מטופלים רבים שהיה ניתן למנוע את הדבקתם אילו נקטו שלטונות הבריאות באמצעים הנדרשים מוקדם יותר. בשנת תשנ"ו התנהלו הליכים משפטיים נגד חברת באייר הגרמנית, חברת בקסטר האמריקנית, אלפא ת'רפיוטיקס (חטיבה של גרין קרוס) היפנית וחב' רון-פולן-רור הצרפתית. חולי המופיליה בארה"ב הגישו אז כ-800 תביעות משפטיות בטענה כי החברות הללו העדיפו להרויח ולכן מכרו מוצרי דם נוגעים בנגיף האיידס, מבלי שנקטו באמצעי בטיחות (חימום הדם). החברות הללו, אף שלא הודו באשמה, הציעו אז פיצויים בסך 640 מיליון דולר לחולים שנפגעו כדי ליישב את התביעות שהוגשו נגדן (טלגרף, מיום 20-21 באפריל 1996, עמ' 6).

שוב לבית הגרש"ז עם הנתון החדש. הגרש"ז הקשיב בעיון לנתונים החדשים ואז חזר על הורתו הראשונה. אבי הבן, בצערו, העז פניו ושאל: אולי קשה לכבוד הרב לחזור בו מפסיקתו הראשונה? הגרש"ז חיך בחביבות את חיוכו הרחב ואמר בקול: לחזור בי? אני מוכן גם אלף פעמים כשהדבר מוצדק. אך איזו סיבה יש לחזור כאן כשמדובר באפשרות של סכנת רבים גם אם היא רחוקה. הוא חזר אז בפנינו כמה פעמים על החובה להזהר בחשש פיקוח נפש כדי שלא יוכל לבוא בשום ענין לידי מיתת ישראל.

פרק ה. תיקון ראש הירך בשבת - מדדים לקביעת פיקוח נפש

כשנה לפני פטירתו של הגרש"ז א פנה אלי ד"ר יצחק ליפשיץ, אורתופד מומחה ויר"ש בשאלה הלכתית מעשית. שבר של צוואר ראש הירך מצוי מאד בגיל המבוגר. אדם שעצם הירך שלו נשברה מצוי בסכנת חיים ממשית. כשלושים וחמישה אחוזי תמותה (תוך שנה) ללא ניתוח, וכשבעה עשר וחצי אחוזי תמותה שנתית עם ניתוח אורתופדי מתאים¹⁹. מקובל היה אז בין הרופאים האורטופדיים שדחיית הניתוח עד שלושה ימים (72 שעות) ממועד השבר איננה מגדילה את אחוז התמותה, אלא שמשך הזמן בו החולה סובל כאבים קשים עד הניתוח מתארך²⁰. משום כך, אם חדרי הניתוח הרגילים תפוסים בנייתוחים אחרים, בדרך כלל לא מקובל להזעיק צוות כונן מהבית כדי לפתוח חדר ניתוח נוסף לתיקון שבר ראש הירך, מתוך ההנחה שדחיית הניתוח לא תגדיל את הסיכון לחיי החולה. נוהל זה היה קיים אז בבתי החולים כולל במרכז הרפואי שערי צדק.

שאלתו של הרופא האורתופד היתה פשוטה: כשמגיע חולה בשבת עם שבר צוואר ראש הירך ויש חדר ניתוח פנוי על צוותו. האם מותר לבצע את הניתוח מיידי בשבת, או שצריך להמתין עד צאת השבת כשם שממתינים בימות החול כשאינן חדר ניתוח פנוי, ולא מזעיקים צוות כונן מהבית. לאור כללי פיקוח נפש אותם זכיתי ללמוד מהגרש"ז במהלך השנים, עניתי בהחלטיות: מותר לנתח בשבת שבר של ראש הירך, יש בכך גם מצווה וגם חובה. נימוקי היו:

1. מי שנפגע ונשבר ראש עצם הירך שלו מוגדר, לכל הדעות, כחולה שיש בו סכנה (35% תמותה ללא ניתוח וכ-17.5% תמותה גם לאחר הניתוח). לגבי חולה שיש בו סכנה מוסכם לכל הדעות שצריך לתת לו את הטיפול הרפואי

19. מפי ד"ר ליפשיץ, אורתופד בכיר במרכז רפואי שע"צ ירושלים. ראה :

Campbell's Operative Orthopaedics, 8 th edition, editor: Crenshaw A.H., p 898.

20. כנ"ל. לגבי שבר בגוף עצם הירך, ראה:

Rogers F.B. et al., Prompt fixation of isolated femur fractures in rural trauma center: a study examining the timing of fixation and resource allocation. *J. Trauma*, 36 (6):774-777, June 1994.

הטוב ביותר שניתן לספק לו במצבו²¹. אין ספק שמבחינה רפואית בדרך כלל יש עדיפות לבצע את הניתוח בהקדם ללא המתנת יום או יומיים. ומשום כך אין ספק שמדובר בפיקוח נפש הדוחה שבת.

2. ידועה שיטת הרמב"ם ע"פ המגיד משנה²², שלגבי חולה שיש בו סכנה עושים לו כל צורכו בשבת לא רק בדברים הנוגעים לרפואתו אלא גם לגבי צרכים אחרים של החולה. על אחת כמה וכמה כשמדובר בנייתוח לרפואתו. וכדעת המ"מ פסקו גם התשב"ץ²³, המגן אברהם²⁴, הגר"ז הלוי סולוביץ'ק מבריסק²⁵, הגר"י אברמסקי²⁶ וכן משמע בפשטות מדברי הב"י והשו"ע²⁷.

3. המאירי (על פי דעת המשנה ברורה)²⁸ אמנם חולק לכאורה על המ"מ ואוסר לחלל שבת עבור צרכים לא רפואיים של חולה שיב"ס, אך גם הוא מתיר לחלל שבת עבור כל פעולה "שממהרת היא בחיזוק איבריו, ואין משהים שום דבר תועלת לגמור רפואת החולה" גם אם "אין בה צורך למהירות" והיה מקום לומר "שנמתין לה כדי שלא יתחלל שבת"²⁹. ואם כן גם בנדון דידן, מדובר בנייתוח שאין ספק שהוא חלק מהטיפול הראוי לחולה המסוכן שלפנינו, והוא בודאי כלול בהגדרת רפואה המחזקת את אברי החולה, והרבה למעלה מזה.

4. לדעת הגר"מ פיינשטיין³⁰ זצ"ל יסורים גדולים לחולה מסוכן "מקצרין החיים" ולכן מניעת יסורין דוחה איסורי תורה. גם הגרשז"א³¹ כתב שמותר לחלל שבת עבור חולה שיש בו סכנה "לא רק כדי להציל את הנפש לשעה אלא גם להקל מעליו כאבים". אין ספק שדחיית ניתוח ראש הירך מוסיפה שעות ארוכות של יסורים קשים לחולה. יסורים גדולים אלו מן הדין שיידחו שבת.

21. שש"כ כר"א (תשל"ט) פ"ב, סעי' כז; נשמת אברהם, ח"ב (י"ד) שסט, ב, בשם הגרשז"א.

22. הלכות שבת פ"ב הל' יא.

23. ח"א סנ"ד, הובא בביה"ל שכח, ד, ד"ה כל שרגילים.

24. ס' שכח, ס"ק ד.

25. חידושי מרן ר"ז הלוי על הרמב"ם, הלכות שבייתת עשור.

26. חזון יחזקאל על תוספתא שבת, טז, יב.

27. או"ח, שכח, ד. ומה שכ' שם "אבל כשיודעים ומכירין כאותו החולי שממתין ואין צריך חילול אסור לחלל עליו את השבת אע"פ שהיא מכה של חלל" לכאורה הדברים אמורים בסתם מכה של חלל שהיא רק בחזקת סכנת נפשות עד שידעו שאין בה סכנה. ולכן "אם מכירים באותו חולי שממתין" הינו שהכרה זו מוציאה את המכה מחזקת חולי שיש בו סכנה, אז אסור לחלל עליה את השבת. אולם כאשר ידוע כבירור שיש בחולי סכנה, אין לדחות את הטיפול גם אם קיימת הערכה שדחיית הטיפול לא תגדיל את הסכנה הקיימת כבר לחיי החולה וכמבואר בימא פד, ב, ע"פ המאירי שם. אמנם לכאורה אין זו דעת המ"ב שם ס"ק טז, לשיטתו בביה"ל שם, ד"ה כל שרגילים.

28. שכח סעי' ד, ביאור הלכה ד"ה כל שרגילים.

29. ע"פ יומא, פד, ב, "מהו דתימא ליעכב עד לאורחא כי היכי דלא ניחול עליה הוי שבתא - קמ"ל" עיי"ש.

30. אגרות משה, חו"מ, ח"ב, עג, ט.

31. הערות הגרשז"א לספר לב אברהם, מהדורה ראשונה, חלק א, עמ' טו (על פרק ו סעי' ז).

5. צריך להביא בחשבון אפשרות שאם הניתוח לא יתבצע היום, כשחדר הניתוח פנוי, אין בטחון שניתן יהיה לבצע אותו מחר, עקב ניתוחים דחופים אחרים או בעיות פרופסיונליות של הצוותים הרפואיים, וכבר היו דברים מעולם.

6. לדעתי יש להטיל ספק במשמעות ההלכתית של מחקרים המראים העדר סיכון חיים בדחיית הניתוח עד שלשה ימים, משום שיתכן וקיים סיכון מסוים, שטרם נמצא מובהק מבחינה סטטיסטית, אך מבחינה הלכתית אין ספק שיש בו בכדי להתיר ואף לחייב ביצוע הניתוח בשבת.

מאחר ומדובר בפיקוח נפש אמיתי, די אפילו באחד הנימוקים הללו כדי להתיר ניתוח בשבת, על אחת כמה וכמה בצירוף כולם. מה גם שאפילו אם בדיעבד יתברר שהגדרת המצב כפיקוח נפש הינה טעות, הפעילות איננה הופכת להיות עבירה למפרע, אלא נשארת מצוה גמורה "שמכיון שאותו רופא יחלל את השבת בהיתר וכוונתו להצלת נפש, יקבל שכרו מן השמים"³².

כשעה מאוחר יותר פגשתי ביחידה לטיפול נמרץ את הרב פרופ' א"ס אברהם, מחבר סדרת הספרים המופלאה "נשמת אברהם – הלכות חולים רופאים ורפואה", הצגתי לפניו את תשובתי הנ"ל והופתעתי מתגובתו. לדעתו, הוא אמר, אין היתר לבצע את הניתוח בשבת משום שלדברי האורתופדים המומחים אין החמרה של סכנת החיים בדחיית הניתוח.

לאור חילוקי הדעות סיכמנו שנפנה לשני תלמידיו הגדולים של הגרשז"א, הגר"י נויבירט והגר"א נבנצל. ובמידה ולא תהיה הסכמה ביניהם, תועלה השאלה לגרשז"א עצמו.

כמוסכם העליתי את השאלה בפני הגר"א נבנצל. עם הצגת השאלה נטה, מתחילה, לדחות את הניתוח עד צאת השבת, אך לאחר שמיעת חמישה מהנימוקים שהובאו למעלה הביע את דעתו בהחלטיות להיתר, והוסיף את הנימוק החמישי שהובא לעיל.

במקביל שאל פרופ' אברהם את הגר"י נויבירט, ונענה שצריך לדחות את הניתוח עד לאחר השבת³³, והסתמך על מה שכתב לכאורה הגרשז"א עצמו³⁴.

32. פרק ב לעיל.

33. ראה: שש"כ חלק א (תשל"ט) פלב, סי' כג.

34. הרב שלמה זלמן אויערבאך, בירורים וספקות בענין פיקוח נפש דוחה שבת, תורה שבעל פה יד (מוסד הרב קוק, תשל"ב) יז-מה, בעמ' כז ד"ה ומ"ש הרמ"א: "...אר יותר נראה דה"ה נמי לענין שבת אם הוא סמוך לקראת השבת ואפשר לשהות עד מוצ"ש דבכגון דא אין השבת נדחית וכמ"ש בשו"ע הרב ס' שכ"ח סעיף יג, כיון דאין צורך כלל לדחות את השבת..." אמנם לכאורה אין מכאן כל ראייה לנ"ד. שהרי בנ"ד לא מדובר בהמתנה מועטת סמוך ליציאת השבת אלא בהמתנה ממושכת רבת יסורים של חולה שיב"ס עד התחלת הניתוח הנדרש. לא ניתן להגדיר מצב כזה כמצב שבו "אין צורך כלל לדחות את השבת". וע"ע שש"כ כרך א' (תשל"ט) פל"ב הע' ב. "ושמעתי מהגרשז"א אויערבאך (שליט"א) ד"ל דהכי שהרוף (המחלה)

לאור חילוקי הדעות נגשו הגר"י נויבירט ופרופ' אברהם להציג את השאלה בפני הגרשז"א. לאחר מספר פגישות עם הגרשז"א (שלצערי לא זכיתי להשתתף בהם עקב שיעבודי לבית החולים) הורה הגרשז"א אויערבאך שיש לבצע את הניתוח של תיקון ראש הירך בשבת למרות חו"ד הרופאים שדחיית הניתוח לא מגדילה את התמותה. נימוקו העיקרי, כפי שמסר לי פרופ' אברהם, היה פשוט. כאשר נמצא לפנינו חולה שיש בו סכנה, והחולה או הרופא "מרגיש בהול" להקדים את הניתוח – יש לבצע את הניתוח בהקדם גם בשבת³⁵, ואפילו אם לדעת הרופאים אין חשש להגדלת הסכנה לחיי החולה עקב ההמתנה.

שבועות ספורים אחר כך התברר שבעצם אין הסכמה בין הרופאים על העדר סיכון בדחיית הניתוח. נמצאו מספר מאמרים רפואיים הטוענים שגם דחיית הניתוח בפחות מ 72 שעות עלולה להגדיל את התמותה³⁶.

אולם פסק ההלכה של הגרשז"א להתיר את הניתוח בשבת ניתן למרות הנתונים הרפואיים שהובאו לפניו באותה שעה, על פיהם דחיית הניתוח איננה מוסיפה סכנת חיים.

כבר נמצא בנוף האדם, הר"ז בכלל פיקו"ג, אולם לא מיקרי רודף אא"כ מצבו של החולה הולך ורע, משא"כ אם אין שינוי, כי אז נעשה כאילו פסקה הרדיפה לאותה שבת ואסור לחלל שבת, אם יודעים בבירור שאפשר לדחות את הטיפול למחר בלי שום נזק, עכ"ד. אך לענ"ד אין להביא ראיה מכאן לנד"ד, כי הדיון בשש"כ שם הוא לגבי אדם שכיום הוא איננו עדין בסכנת חיים, אלא שמאחר ו"הרודף" - המחלה כבר קיימת וסופה להביאו לסכנה, לדעת הגרשז"א אין זה נכלל בדברי החזו"א "דלא מקרי ספק פיקו"ג בדברים העתידים שבהווה אין להם כל זכר". ורק על כגון זה כתב הגרשז"א כי "אם אין שינוי, כי אז נעשה כאילו פסקה הרדיפה לאותה שבת ואסור לחלל שבת, אם יודעים בבירור שאפשר לדחות את הטיפול למחר בלי שום נזק". אבל מי שכבר היום בסכנת חיים ברורה, צריך לקבל את הטיפול הטוב ביותר בהקדם, בין אם מצבו ממשך להדרדר, ובין שהתיצב או אפילו השתפר.

35. בעיקבות האמור למעלה כתב פרופ' אברהם בספרו "דיני הרופא בשבת יום טוב" (הוצאת מכון שלזינגר, תשנ"ה), את ס' נו (עמ' 30) ד"ה בכל מקרה.

36. ראה :

Raunest J. et al., Zur Komplikationsinzidenz und Frühlethaliät bei der Operationen Versorgung coxaler Femurfrakturen. Langenbecks Arch. Chir. 375(3):156-160.1990.
Bonnaire F, et al, I. Schenkelhalsfrakturen beim Erwachsenen: gelenkerhaltende Operationen. II. Die Bedeutung des Operationszeitpunkts und des Implantats für die Genese der aseptischen Hüftkopfnekrose. Unfallchirurg 98 (5):259-264.1995.